

Diskussion

OM BEGREBET BOL

AF

ERIK ULSIG OG AXEL KJÆR SØRENSEN

Bolet udgjorde en fra by til by vekslende, men i samme by konstant brøkdelt af den jord, der til enhver tid hørte til byen (Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, s. 180).

I en afhandling i dette tidsskrift bd. 83, 1983, betitlet *Begrebet bol* har C. A. Christensen søgt at løse det for dansk middelalderforskning så vigtige og omdiskuterede problem: hvad er et bol, og hvorledes skal man tænke sig oprindelsen til bolene? Hans svar lyder: bolene var oprindeligt gårde, dvs. vikingetidens gårde. Dette fremgår af fire forhold: 1. »ordet bols etymologi, ordet afledes af verbet at bo og betyder bolig« (s. 4); 2. »at bolene øjensynlig oprindeligt har været navnegårde« (s. 6); 3. »den enorme forskel, der har været i bolenes størrelse fra landsby til landsby« (s. 4), dvs. »den store spændvidde i bolarealerne«, »at bolene på det tidspunkt, de er blevet fikserede... har været lige så forskellige i størrelse som en dansk »gård« senere var det (s. 6); 4. gårdene udgjorde sidenhen brøkdeler af et bol (s. 2ff.); på Roskildebispens gods i 1370 var således 1065 af 1542 gårde på 1, 2 eller 3 ottinge (øre skyldjord), »gårdene emanerer fra bolet« (s. 2).

C. A. Christensens tese er først og fremmest en afvisning af enhver idé om, at bolene skulle være udsprunget af en matrikulering, en jordvurdering. Spørgsmålet bliver herefter: hvordan er vikingetidens boltal (gårdtal) i de enkelte landsbyer blevet bevaret? Svaret lyder: i forbindelse med ledingens organisering (måske o. 980) har kongemagten fået fastlåst, fikseret, antallet af bol. Når bolene i mange byer var kendt endnu i det 17. årh., skyldes det, at de brugtes som bymål, dvs. ved fordelingen af jorden imellem den enkelte landsbys bønder.

I C. A. Christensens tese og hans diskussion af den tidligere forskning indgår naturligvis en række værdifulde iagttagelser og adskilligt, som vi uden tøven kan tilslutte os. Her skal blot anføres hans fremhævelse af, at bolet har del i alle landsbyens ressourcer, og hans bl.a. deraf følgende

afvisning af Svend Aakjærs forsøg på at bestemme bolets ideelle agerareal. Et forsøg, som er uden mening.

Når vi alligevel ikke kan tilslutte os C. A. Christensens tese, skyldes det dels, at de fire fremførte forhold blot er mulige tolkninger, og dels nogle inkonsekvenser i argumentationen.

Ad 1) At bolet er en afledning af »at bo«, forhindrer ingenlunde, at bolet var et idealmål eller et gennemsnitsmål for, hvad der hørte til en god gård, med andre ord, at flere mindre gårde har kunnet udgøre et bol allerede i vikingetiden.

Ad 2) At nogle bol i det 13. årh. (Kr. Halds tidsangivelse) bar ejernavne, er intet sikkert bevis for, at alle bol i det 10. årh. udgjorde selvstændige gårde.

Ad 3) At bolene fra by til by allerede i Falsterlisten ca. 1240 såvel som i det 17. årh.'s Sjælland varierede kraftigt i størrelse, behøver ikke at afbilde et oprindeligt forhold, men kan skyldes mere eller mindre kraftig opdyrkning siden vikingetiden.

Ad 4) At gårdene senere i middelalderen udgjorde simple brøkdeler af et bol, behøver omvendt ikke at være et resultat af gårddelelser siden vikingetiden. Som anført i ad 1 kan flere mindre gårde være regnet som et bol allerede da.

Inkonsekvenserne består i, at der bag nogle argumenter ligger en antagelse om lige store bol på trods af den eksplicit fremførte tese om bol af forskellig størrelse.

I tabellen s. 2 anvendes de sjællandske gårdes forskellige boltal til at vise en forskel i gårdstørrelserne. Her er altså regnet med bol af præcis samme størrelse i forskellige landsbyer.

C. A. Christensen fremhæver, at vikingebolene, dvs. gårdene, fra by til by var af meget forskellig størrelse, men anerkender, at de inden for samme landsby var lige store. Dette billede er vanskeligt at godtage. Når hovedpåstanden er bolenes forskellige størrelse, mangler der en forklaring på, at de inden for samme landsby var eller evt. senere blev lige store.

Endelig, hvis man med C. A. Christensen antager, at »bolfikseringen« var en funktion af, at bolene blev grundlag for ledingsbyrden, så peger det i retning mod bol af ikke alt for forskellig størrelse, idet man i så fald måtte regne med, at skævdelingen af byrderne havde sin nedre grænse der, hvor det ville drive de »mindste« fra hus og hjem.

De fremførte indvendinger viser usikkerheden i C. A. Christensens tese og åbner dermed mulighed for andre forståelser af bolbegrebet. Det egentlige problem er ikke den store spændvidde i bolarealerne (fra by til by), som det hævdes s. 6, men at bolene i den enkelte landsby var lige

store! Hvorfor var de det? Hvis man som C. A. Christensen og Poul Johs. Jørgensen opfatter bolene som gårde, tilbyder sidstnævnte en forklaring (Dansk Retshistorie s. 181): »At gårdene fra først af har været anset som ligeberettigede, fordi deres størrelse bestemtes ved, hvad en enkelt husstand behøvede til sit underhold og kunne overkomme at dyrke, og derfor var ensartet«. C. A. Christensen kommenterer som nævnt slet ikke forholdet. Jørgensen forklarer videre ved hjælp af boltallets fiksering, at bolene forblev lige store inden for samme landsby. At de kom til at variere fra by til by forklarer han ved, at nyopdyrkningen af jord fandt sted i forskelligt omfang (s. 179). Poul Johs. Jørgensens tese er konsistent.

En anden forståelse af bolbegrebet kan bygges op om følgende antagelser.

Bol eksisterede som landsbyinternt begreb inden »fikseringen«. I den enkelte by var bolene lige store, idet de fungerede som fordelingsnøgle til at angive andele i landsbyens ressourcer, hvad der især var påkrævet, når bebyggelsen fra tid til anden flyttede. Moderne arkæologisk landsbyforskning har jo vist, at helt op til o. 1100 syntes det at være normen, at de danske landsbyer med mellemrum skiftede beliggenhed. Med bolet som fordelingsnøgle er der intet i vejen for, at der på nogle bol var flere gårde eller gårdparter, ligesom det siden hen var tilfældet. Fra landsby til landsby har bolene fra første færd ikke varieret alt for meget, fordi begrebet har været bestemt af, hvad man anså for rimeligt til underhold for en husstand af en vis anseelse. Dette system af ikke alt for forskellige bol har kongemagten kunnet anvende til ledingen, men har måttet sætte de mindste bebyggelser med én stor eller flere små gårde til ét bol. Når først bolet blev anvendt som skattegrundlag, har begge parter haft en stærk interesse i ikke at ændre det. Kongemagten ville være utilbøjelig til at acceptere nedgang i skattegrundlaget, dvs. færre bol, mens landsbyernes skattetænkning ville friste dem til ikke at udvide boltallet. Når den forskellige nyopdykningsgrad i landsbyerne havde ført til bol af alt for varierende størrelse, og kongemagten havde styrke til at gennemføre en nyvurdering, gennemførtes den. Som f.eks. markvurderingen på Falster i det 13. årh. Bolene blev derved forladt som skattegrundlag, men eksisterede videre i deres oprindelige funktion som intern fordelingsnøgle i de landsbyer, hvor de fandtes i forvejen.

I Falsterlisten i KVJ er der et godt materiale til at vise en sådan mulig udvikling. I den findes 99 landsbyer med angivelse af både bol og mark.¹ Stilles de op skematisk, fremstår følgende billede:

¹ Desuden findes der 3 byer med i alt 10 bol, men ingen mark, og 7 med i alt 9 $\frac{2}{3}$ mark, men ingen bol, mens 1 by (Ketælscogh) hverken havde bol eller mark.

Følsterlistens landsbyer fordelt på mark/bol og bol

Mark pr. bol	Antal byer														Antal mark
	Bol pr. landsby														
	1/2	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	14	Antal i alt	Antal bol	
8		1											1	1	8
6	1	2											3	2 1/2	15
5 1/2		1											1	1	5 1/2
5 1/4	1												1	1/2	2 3/4
5		1											1	1	5
4 1/4		1											1	1	4 1/4
4		8	2										10	12	48
3 3/4		1											1	1	3 3/4
3 1/2		1											1	1	3 1/2
3 3/8		1											1	1	3 3/8
3		6			1								7	10	30
2 3/4			1										1	2	5 1/2
2 1/2			1										1	2	5
2 1/4													1	2	4 1/2
2		2	4	2	7	3	2	1 ¹⁾		1			26	91	182
1 1/2		1	1			1							3	8	12
1 3/8				2	1				8				1	4	5 1/2
1 1/3				2	2		3		2	1 ²⁾		1	17	119	158 2/3
1		5	2	1	2	1	3		2		2	1	19	93	93
2/3		1											1	1	2/3
Antal i alt	2	38	11	5	13	5	8	1	10	2	2	2	99		
Bol i alt	1	38	22	15	52	25	48	7	80	18	20	28		354	
Antal mark i alt	5%	119 1/4	49 1/2	23	92%	42 1/2	66	14	101 1/3	30	20	32 2/3			595%

1) Nørre-Alslev ansat til enten 2 eller 3 mark, her til 2 mark.

2) Horreby, jfr. C. A. Christensen, s. 25.

Det ses, at landsbyerne varierede fra $\frac{1}{2}$ til 14 bol og fra $\frac{2}{3}$ til 8 mark pr. bol, dvs. fra $\frac{2}{3}$ til $18\frac{2}{3}$ mark pr. landsby. Om forholdet mellem bol og mark viser tabellen nogle afgørende træk. For det første ses det, at 1-bolsbyerne har den største spredning (forskel) i markansættelsen, og at denne spredning indsnævres, jo flere bol en by indeholdt. For det andet fremgår det, når man beregner det gennemsnitlige antal mark pr. bol, at byerne med små boltal har den højeste markvurdering. Dette gennemsnit falder også, jo flere bol byen indeholdt. Således har $\frac{1}{2}$ -, 1- og 2-bolsbyerne gennemsnitlig 5,63, 3,13 og 2,25 mark pr. bol, mens 8-14 bolsbyerne samlet har 1,26 mark pr. bol.

Et sådant billede er konsistent med den opfattelse, at forskellene er udtryk for forskellig udvikling. Skulle man nemlig som C. A. Christensen antage, at bolene i vikingetiden dækkede over vidt forskellige størrelser, således at markvurderingen var et mere reelt udtryk for byernes vikingetidsstørrelse end boltallene, så måtte man forvente, at både spredning og gennemsnit var mere ensartet og ikke som her faldende mod højre.

Et tredje afgørende træk ved tabellen er den stærke samling om satserne 1, $1\frac{1}{3}$ og 2 mark pr. bol. (63% af byerne med 86% af bolene og 73% af markene).

Samlet om forholdet mellem bol og mark kan det siges, at ganske vist er der store forskelle i markvurderingen sammenholdt med bolene, men disse forskelle vedrører især byer med små boltal. Det dominerende træk er et ensartet forhold med 1-2 mark pr. bol.

Man kan uddybe diskussionen om forholdet mellem bol og mark ved at inddrage udviklingen frem til matriklen af 1682. Der vil ganske vist være tvivl om sikre identiteter mellem Falsterlistens byer og byerne i matriklen. Desuden indsnævres materialet ved de forsvundne landsbyer. Hvis man alligevel sammenligner, bliver korrelationskoefficienten for 89 byer mellem mark og agerjord (1682) 0,70. En koefficient på 1,00 ville have været udtryk for, at landsbyernes relative størrelser ikke havde ændret sig fra mark (13. årh.) til agerjord (1682), mens en koefficient på 0,00 ville have været bevis for, at der ingen sammenhæng var mellem markansættelsen og agerjordsmålingen. En koefficient på 0,70 er ret svag, men ingen ville vel tøve med at forklare den med, at landsbyerne i mellemtiden havde udviklet sig forskelligt, og ikke stille spørgsmålstejn ved, om markene nu også var lige store fra landsby til landsby.

Ved korrelation mellem bol og mark er der ingen identitetsproblemer, og her bliver koefficienten 0,83. Den afspejler de spredninger, vi tidligere omtalte, og kunne ligesom mellem mark og agerjord være et resultat af forskellig udvikling i bystørrelserne. Som tidligere vist, da især for 1-bolsbyernes vedkommende.

Analysen af Falsterlisten har vist, at den store variation i bolenes markansættelse bedst tolkes som et resultat af landsbyernes forskellige udvikling fra bolfiksering til markvurdering.

Et større, geografisk mere omfattende materiale til at belyse bolene haves fra det 17. årh. C. A. Christensen viser i tabellen s. 3, at bolene også da varierede enormt i størrelse. Atter er det imidlertid nødvendigt at analysere tallene nærmere, hvilket her kun kan ske summarisk og blot for Falster og Sjælland. Bedst er materialet naturligvis for Falster, hvor boltallene fra Falsterlisten for 85 byer kan sammenholdes med matrikelopmålingen i 1682: 47 byer med 3-14 bol havde i 1682 30-128 td. land ager pr. bol, 10 byer med 2 bol havde 68-266 td. land pr. bol, og 25 af 28 byer med $\frac{1}{2}$ -1 bol havde 110-364 td. land pr. bol (mens 3 byer havde mindre, nemlig 76, 86 og 96 td. land).² Billedet i 1682 er trods de mange århundrederes forskel det samme som i 1240, jo færre bol i en by, jo større bol målt henholdsvis i mark og tønder land. Når vi herefter vender os til Sjælland, ved vi derfor, at det giver mening at bruge matrikelopmålingen. Et mere problematisk materiale udgør de af Svend Aakjær for 261 byer udfundne boltal, idet de fleste er taget fra så sene kilder som præsteindberetningerne 1651 og 1657.³ Især gælder, at der er for få småbyer i materialet, og at de boltal, som præsterne giver for småbyerne, nok mere er et udtryk for det 17. årh.'s landgildevurdering end for vikingetidens bolfiksering. Samme analyse som for Falster kan derfor ikke laves. Materialet tillader imidlertid én sikker iagttagelse, der var betydelige geografiske variationer i bolens størrelse. Særlig markant fremtræder Heden øst for Roskilde,⁴ hvor 42 byer i gennemsnit havde 81 td. land = 15,0 td. htk. pr. bol, men de øvrige 219 sjællandske byer havde 118 td. land = 26,2 td. htk., hvor det område, som havde lavest gennemsnit, nemlig Horns hd., lå på 19,6 td. htk.⁵ Grænsen mellem Heden og Nordsjælland var særdeles skarp. De 19 byer i Sømme hd. (Heden) varierede fra 23 til 144 td. land ager pr. bol med et gennemsnit på 80, mens 17 byer i Smørum hd.⁶ havde et gennemsnit på 117 td. land pr. bol varierende fra 81 til 149. Det er en signifikant forskel.

Forskellen forklares let ved den antagelse, at Heden i vikingetiden var

² Frits Hastrup: Danske landsbytyper (1964), s. 252, excl. Hullebæk og Ulslev, men incl. Stadager og Korselitse-Bellinge.

³ Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog II, s. 511-26.

⁴ Tune hd. 14 byer, (nordlige) Ramsø hd. 9 og Sømme hd. 19 byer (dvs. excl. 3 vestlige sogne).

⁵ Vi bortser her fra Ringsted hd., hvor Aakjær kun har 2 sognetal.

⁶ Excl. Edelgave hgd. (Rumpe).

tæt beboet med mange bol, der således ikke har haft de samme ekspansionsmuligheder som bolene i Nordsjælland.

De fremførte betragtninger over bolenes størrelse støtter den af vist nok alle forskere før C. A. Christensen antagne opfattelse, at bolene i vikingetiden var af nogenlunde ensartet størrelse. Hvorvidt bolene oprindelig var gårde eller en art måleenhed, udsiges der hermed intet om. Vi har imidlertid påpeget, at C. A. Christensens argumentation ikke er bindende, og har opstillet en anden hypotese om bolets oprindelse. Vi nærer dog ingen illusion om, at den i alle sine dele er rigtig. Der er flere kombinationsmuligheder end de af C. A. Christensen og os anførte.⁷ Til afslutning kan der være grund til at minde om, at spørgsmålet også i europæisk historie står åbent. Fransk manse, engelsk hide, dansk bol, ordenes etymologi er den samme, og på latin bruges for dem alle mansus. I alle tre lande diskuteres begrebets oprindelse: reel brugsenhed eller ideel enhed for påligning af byrder og fordeling af rettigheder?

⁷ Her kan f.eks. peges på forskellen mellem bol og gårdgrupper, som den fremgår ved analyse af landskifterne i Århusegnens byer 1683, se Poul Rasmussen i *Bol og By 8* (1974), s. 7-21, specielt s. 12.